רשות העתיקות
מרחב ירושלים

האוניברסיטה העברית
הפקולטה למדעי הרוח
המכון לארכיאולוגיה

הרשות
לפיתוח ירושלים

חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה

קובץ מחקרים
כרך ו

עורכים:
דוד עמית, גיא ד׳ שטיבל,
אורית פלג־ברקת, דורון בן־עמי

יוצא לאור לקראת יום העיון השנתי המשותף
למרחב ירושלים ברשות העתיקות ולמכון לארכאולוגיה,
הפקולטה למדעי הרוח, האוניברסיטה העברית, ירושלים
ב בחשון תשע״ג, 18 באוקטובר 2012

תוכן העניינים

7 **בפתח הקובץ**
דוד עמית, גיא ד׳ שטיבל, אורית פלג־ברקת ודורון בן־עמי

9 **חפירות במרחב ירושלים בשנת תשע״ב (2011–2012)**
דורון בן־עמי

25 **עבודות השימור והפיתוח שבוצעו בשנת 2012 בעיר דוד, בעופל ולאורך ערוץ הטירופויון**
שחר פוני

ירושלים ושפלת יהודה בתקופות הקדומות

35 **יישוב ובית קברות מתקופת הברונזה הביניימית למרגלות ח׳רבת אל־עאליה (רמת בית שמש) – היבטים חומריים ותיאורטיים**
יצחק פז

7* **בית חווה מתקופת הברונזה ביניימית – ב״ת 2 בנווה שלום**
דן בנימין סטורצ׳ן

50 **הפולחן בחורבת קיאפה בתקופת הברזל IIא – חדרי פולחן ודגמי מקדשים**
יוסף גרפינקל וסער גנור

66 **הערות לארכיאולוגיה של ירושלים בתקופה הפרסית**
הלל גבע

חידושים באפיגרפיה ובגליפטיקה

83 **אשור בירושלים – עדויות גליפטיות חדשות להשפעה האשורית על ירושלים**
אריאל וינדרבוים

105 **לפשרו של החותם שנמצא ליד הכותל המערבי**
שלמה נאה

110 **חרותת שבה שמו של טריאנוס במערה בח׳רבת ערק ח׳לא מצפון לבית־גוברין**
בועז זיסו, בועז לנגפורד, אבנר אקר ואסתר אשל

ירושלים לאחר הכיבוש המוסלמי — תגליות חדשות

125 **ייצור כלי עצם מן התקופה המוסלמית הקדומה בחפירות חניון גבעתי**
אריאל שתיל

136 **חידושים בויה דולורוזה – חפירות וסקר בהוספיס האוסטרי ובקרבת קשת ״אקה הומו״**
שועה קיסילביץ ורועי גרינוולד

149 **שוקי התקופה הצלבנית לאור ממצאים חדשים בעיר העתיקה בירושלים**
יחיאל זלינגר ומיכאל ארליך
161 **מפות ירושלים כמקורות לתולדות העיר – לקחים מתודולוגיים**
ריכב (בוני) רובין

חפירה ומחקר בהרודיון

181 **חידושים בחפירות משלחת אהוד נצר בהרודיון**
יעקב קלמן, רחל צ׳אצ׳י, אורן גוטפלד ורועי פורת
194 **הפועלים של הורדוס: עדות הגרפיטי ממרחב התיאטרון בהרודיון – הכתובות הלועזיות**
אבנר אקר
199 **הפועלים של הורדוס: עדות הגרפיטי ממרחב התיאטרון בהרודיון – הכתובת הארמית**
אסתר אשל

חרותת שבה שמו של טריאנוס במערה בח׳רבת ערק ח׳לא מצפון לבית־גוברין

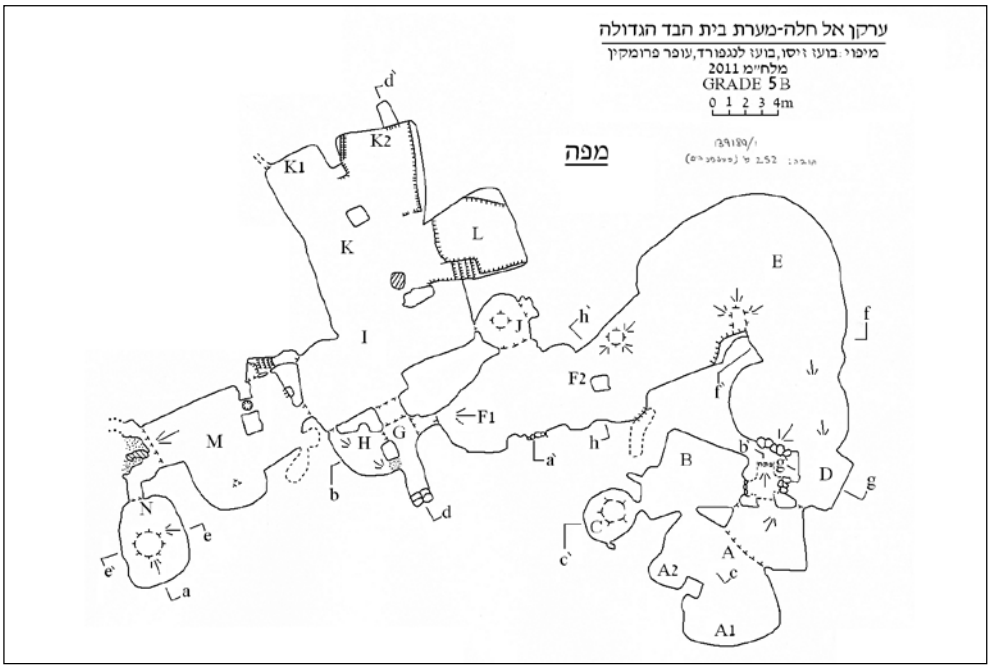
בועז זיסו*, בועז לנגפורד**, אבנר אקר** ואסתר אשל*
*אוניברסיטת בר־אילן **האוניברסיטה העברית בירושלים

מבוא

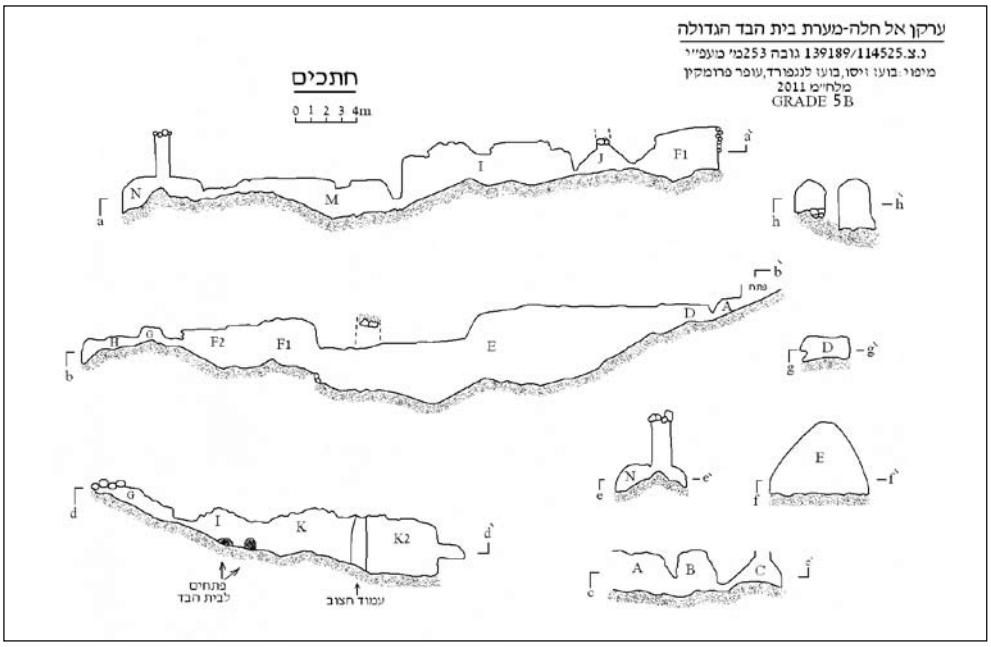
ח׳רבת ערק ח׳לא (SWP Map, Sheet XX: ʾArâk Hâla) שוכנת במרכז שפלת יהודה, בתפר בין השפלה הגבוהה לנמוכה (נצ״מ 1393/1144, גובה מקורב: 270 מ׳ מעל פני הים), על גבי שלוחה רחבה ומורדותיה, מעל הגדה המזרחית של נחל גוברין. בשיא התפתחותו, בתקופה הרומית והביזנטית, השתרע היישוב העתיק על פני שטח נרחב, המוערך בכ־150 דונם. האתר ממוקם במרחק של כ־1.5 ק״מ מצפון־מערב לעיר בית גוברין־אלבתרופוליס ודומה שבתקופות הרומית והביזנטית היה זה פרבר צפוני של העיר. האתר העתיק חולש על האדמות הפוריות שבעמק נחל גוברין. שבו מי תהום גבוהים שנוצלו באמצעות בארות.

למרגלות האתר, ממערב לו, עברה בתקופה הרומית והביזנטית דרך בין־עירונית חשובה, שהוליכה מבית גוברין צפונה אל הערים לוד וקיסריה (רול תשל״ו; רול ודגן 1988). שתי אבני מיל נראו עדיין למרגלות האתר בעת ביקורו של ויקטור גרן ב־24 ביוני 1863. גרן התרשם מאוד ממערות הפעמון החצובות באתר, ודווח בין היתר על אבני בנייה גדולות ומסותתות היטב, שמקורן במבנים עתיקים. החוקר העריך את היקף שטח החורבות בכ־1.4 קמ״ר (גרן תשמ״ב: 219–220; להערכתנו היקף החורבות גדול יותר – כ־1.7 ק״מ). דומה שהחוקר ביקר בקבוצת מערות הפעמון שבמדרון הצפוני של האתר, הנזכרת בקצרה גם בידי סוקרי הקרן הבריטית (קונדר וקיטצ׳נר 1883: 266). פסל עשוי אבן גיר קשה, בגודל טבעי, נתגלה בידי קלרמון־גנו בשנת 1871 למרגלות האתר. החוקר סבר שיש לזהותו כטורסו של קיסר, לבוש שריון, אולי ספטימיוס סוורוס (קלרמון־גנו 1896: 441–442).

בשנים 2006–2008 ערכו אמיר גנור ועמיתיו חפירת הצלה בראש השלוחה, בחלקו הדרומי של האתר, בעקבות שוד עתיקות. החפירות חשפו שרידי בית אחוזה שהשתרע על פני כ־600 מ״ר. בשלב הקדום, שתוארך למאות ה־א׳–ב׳ לספירה, עד לנטישתו בימי מרד בר־כוכבא, ניצב במקום מבנה מגורים פשוט, שאוכלס כנראה בידי יהודים. המבנה היווה חלק מיישוב יהודי גדול שהשתרע על פני רוב שטח הגבעה, כעדות המערכות התת־קרקעיות שנחצבו מתחת למבני היישוב. המערכות כללו בורות מים, מחסנים, מחילות מסתור טיפוסיות, שני מקוואות טהרה ובית בד שיתואר להלן. בשלב המאוחר, בשליש השני של המאה ה־ב׳ לספירה, שופץ המבנה תוך הוספת סממנים אדריכליים של תרבות מותרות ופאר בסגנון רומי מובהק, כגון בית מרחץ, רצפת פסיפס, אגן ומזרקות מים, חדר בעל גומחה חצי מעוגלת ולטרינה. כמו כן נמצאו כלי חרס מיובאים וטביעה של הלגיון העשירי. שלב זה נתקיים עד לראשית המאה ה־ג׳ לספירה, עת ננטש המבנה. החופרים העלו את הסברה שבית האחוזה היה שייך לאזרח רומי, אולי אחד ממשוחררי הצבא, שקיבל נחלה באזור (גנור ואחרים תש״ע). א׳ קליין ניתח את המכלולים הקראמיים שנחשפו, והצביע על ההבדלים בין מכלולי שני השלבים. ההבדלים באים לידי ביטוי בצורות הכלים ובהרכב הטין של שתי הקבוצות. השלב הקדום התאפיין לרוב בכלי בישול סגורים, מטיפוסים מוכרים במכלולים הקראמיים של התקופה. להבדיל, המכלול המאוחר

1 תכנית (מדידה ושרטוט: ב' לנגפורד, ע' פרומקין, וב' זיסו)

2 חתכים (מדידה ושרטוט: ב' לנגפורד, ע' פרומקין וב' זיסו)

היה מורכב ממחבתות וכלי בישול פתוחים. מהות ההבדל לדעת קליין היא תרבותית, ומקורה בשוני בהרגלי הבישול והאכילה של בעלי המבנה היהודיים בשלב שקדם למרד בר־כוכבא לעומת אלה של הדיירים בשלב המאוחר. דומה שהרגלי התושבים האחרונים מעידים על מוצאם ממערב האימפריה (קליין תשע"ב: 427–428).

עשרות החללים החצובים ביישוב העתיק נחקרים בידי זיסו מאז שנת 1997. החללים התת־קרקעיים חצובים בסלע הקירטון והנארי (מגיל איאוקן תיכון, תצורת מרישה).[1] יאיר צורן ושמוליק ריקליס דווחו בעבר על חלק מן החללים הללו, בעוד שאחרים אותרו בידי אלון קליין במהלך חיפושים אחר שודדי עתיקות הפוקדים את האתר. בכוונתנו לבצע בעתיד סקר ארכיאולוגי שיטתי באתר. מטרתו של המאמר הנוכחי היא למסור דיווח ראשוני על קבוצת חרותות שנחשפה על דופן בית בד תת־קרקעי המשולב במערכת של חללים חצובים מסועפת.

מערכת בית הבד הגדולה (איורים 1–3)

מערכת בית הבד הגדולה הינה מערכת תת־קרקעית מסועפת המורכבת ממספר מתקנים וחללים חצובים, וממוקמת במדרון הצפוני של שלוחת האתר (הכניסה כיום בנ.צ: 139189/114525, בגובה מקורב של 252 מ׳ מעל פני הים). למערכת התת־קרקעית מספר פתחים שנחסמו בעבר, במכוון או בשל בלייה, כך שכיום הכניסה אפשרית דרך פתח יחיד שנחצב בקצהו הדרומי של מסדרון מאורך (דרומוס). במקורו נחצב המסדרון כשהוא יורד מפני השטח אל עומק הסלע, כדרך גישה אל מערכת חדרים (מחסנים) תת־קרקעית שמתארה דמוי עלה תלתן. בקצה המסדרון נחצבו שלושה חדרים, אחד למול קצה המסדרון, דהינו בכיוון ירידתו, ושניים נוספים מכל צד של קצה המסדרון. אל כל חדר הוביל פתח נפרד. המעבר אל החלל השלישי (D) שבמערכת עלה התלתן המקורית אפשרי כיום רק דרך פתח קטן שנפרץ בצידו הצפון מזרחי של חלל A, בסמוך לפתח הכניסה. על המזוזה הדרומית של הפתח המקורי של החדר נחרתה "טבלת אוזניים" (Tabula Ansata) זעירה (כ־3x7 ס"מ) בה שרדו אותיות בודדות ביוונית (?). לא ניתן היה בשלב הראשון לפענח את משמעותה של כתובת זו (איור 4).

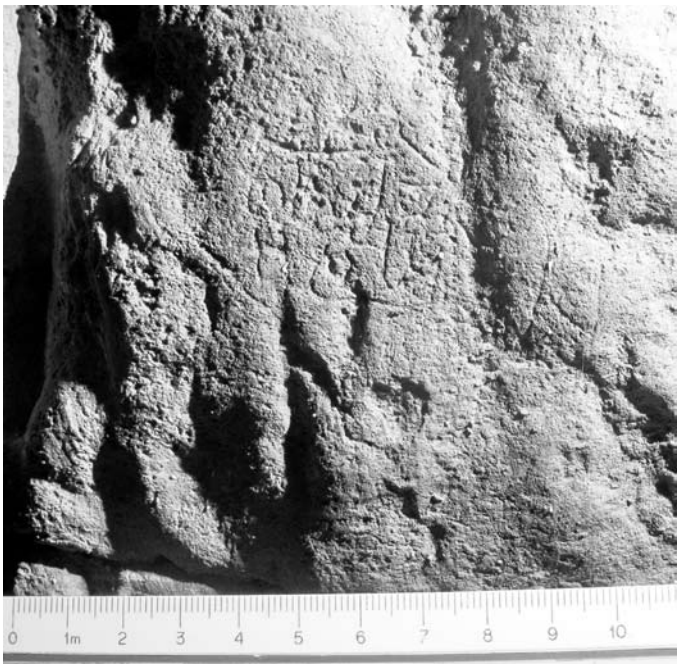
מחילת מסתור אובחנה בצידו המערבי של חלל I. בקיר המערבי של החלל נחצבו שני פתחים; הפתח הדרומי מקומר וחציבתו גסה, והוא נראה כפריצה מאוחרת. לעומתו, צורת הפתח הצפוני טרפזית וחציבתו מוקפדת. הפתח הטרפזי מוביל אל מחילה חצובה בקפידה, היורדת במדרגות נמוכות ונמשכת 4.5 מ׳ מערבה. בסופה פונה המחילה דרומה ופורצת אל קירו הצפוני של חלל גדול (חלל M, מידותיו 7x5.5 מ׳ וגובהו מגיע ל־2.2 מ׳) ששימש כבית בד תת־קרקעי. המחילה מתחברת אל בית הבד בתחתית הקיר, מאחורי אזור המכבש, כך שניתן היה להסתירה בנקל בעת שבית הבד פעל (איור 5). בסמוך לנקודת החיבור בין המחילה לבית הבד מצוי פתח נוסף שנוצר כתוצאה משבירת הקיר הדק המפריד בין דופן המחילה לבין חלל בית הבד. ניתן להבחין בהקפדה היתרה בה נחצבה המחילה, הנמשכת בצמוד לקיר בית הבד, כך שעובי הקיר המפריד ביניהם אינו עולה על 20 ס"מ.

בית הבד

החלל המרכזי של בית הבד (M) נמצא מלא בעפר המעורב באבני בנייה גדולות ורעפים, שחדרו מבעד לפתח המקורי של המתקן. שפך העפר, כ־2 מ׳ גובהו, כיסה את מרכיבי בית הבד. בנוסף, לאחר יציאתו משימוש, נערכו בבית הבד פעולות שונות שכללו חציבה ושוד של מתקני הפריכה והסחיטה. על אף היעדר מספר מרכיבים טיפוסיים, המוכרים מתל מרשה ומאתרים נוספים באזור, גילוי האומנות החצובות של מתקן הסחיטה, הגומחה שלתוכה ננעצה קורת הסחיטה והגומחה בתקרה שנועדה לקיבוע הקורה האנכית של מתקן הפריכה, העיד מעבר לכל ספק שהחלל החצוב שימש במקורו בית תת־קרקעי מטיפוס מרשה (איור 6). ייחודו של המתקן הנדון בכך שהוא כלל מתקן פריכה ומתקן סחיטה אחד בלבד. בכך הוא נבדל מן המתקנים בתל מרשה, בעלי שניים או אפילו שלושה מתקני סחיטה על כל מתקן פריכה. דומה שיש להסיק

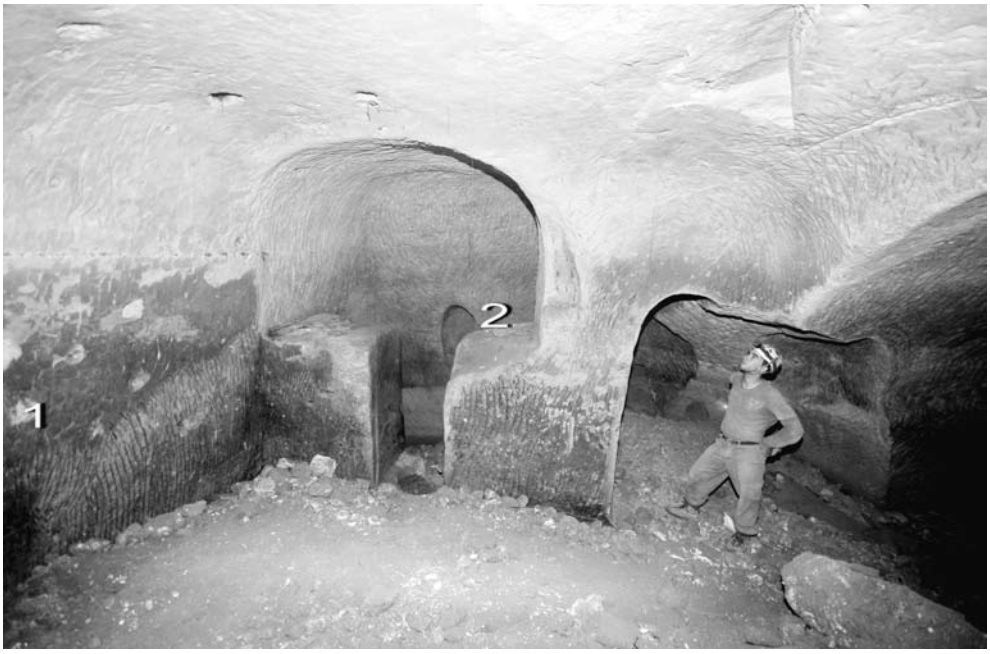
3 אולם F, מבט כללי לצפון (צילום: ב׳ זיסו)

4 חרותת זעירה הנתונה בתוך טבלת אוזניים על המזוזה הדרומית של חלל D (צילום: ב׳ זיסו)

5 האזור מאחורי מתקן הסחיטה באולם M, מבט לצפון. שימו לב לפתח המחילה בחלק התחתון של הדופן (צילום: ב' זיסו)

6 אולם M, מבט למזרח: (1) מיקום החרותות והכתובות. (2) מתקן הסחיטה של בית הבד (צילום: ב' זיסו)

מנתונים אלה שהמתקן הנדון עבד בהיקפים קטנים יחסית. במרשה התגלו בתי בד תת־קרקעיים המשלבים מתקן פריכה ב״עדשה״, ומתקני סחיטה באמצעות קורה ומשקולות במקבץ הגדול והשמור ביותר המוכר ביישוב אחד מן התקופה ההלניסטית; בתי הבד במרשה פעלו עד שלהי המאה ה־ב׳ לפנה״ס (שגיב וקלונר 1996: 275–288; קלונר ושגיב 2003: 67–71). בתי בד תת־קרקעיים המשלבים טכנולוגיית ייצור זו, מוכרים מאתרים נוספים בשפלת יהודה, כגון עמודה, בית לויה, חורבת תנים ואחוזת חזן (קלונר וטפר 1987; קלונר וזיסו 2003: 208, 210). חשוב לציין שטכנולוגיה זו המשיכה לשמש ביישובי שפלת יהודה גם אחרי חורבן מרשה, במאה ה־א׳ לפנה״ס ולאורך המאה ה־א׳ לספירה; לפיכך, אין אפשרות לתארך ביתר דיוק את בית הבד M ולפי שעה לא ניתן לקבוע האם יש לשייכו לתקופה ההלניסטית או לתקופה הרומית הקדומה.

החרותות והכתובות

הדופן הצפונית של חלל M (בית הבד) מכוסה בחלקה בעפר. בחלקים הגלויים נראות חרותות רבות. רוב החרותות אינן מצטרפות לכלל תיאור בעל משמעות. יש לקוות שחשיפה עתידית של כל פני הקיר, ובעיקר חלקו התחתון, תאפשר פענוח והבנה מלאה יותר. חלק מן החרותות נראה כתיאורים סכימאטיים של מגדלים מבוצרים (סוקניק תש״ה), ואולי אף של סצינת מצור. אחרים, נראים כתיאורים סכימאטיים של בעלי חיים, אולי סוסים או פרדות. אלה נפגעו באופן חלקי במזיד בעבר. על פני הקיר זוהו שתי כתובות (איורים 7–8).

הכתובת המערבית

1 דכיר מר טרן לב[רכה
2 קס[

תרגום

1 זכור אדון טרן לב[רכה
2 ק(י)ס[ר (?) ...]

הכתב

ב – הבי״ת כתובה יפה, בסגנון קליגרפי, כלומר כתב ספר. יש עוקץ שמאלי המתנוסס בשמאל הגג, והבסיס חורג ימינה ויוצר את הזנב האופייני, כמקובל בתקופה ההרודיאנית, החל מאמצע המאה ה־א׳ לספירה ואילך (ירדני 2000: 22–23, טיפוס 1). הזנב יורד בצדו הימני מעט למטה.

ד – דמוי הספרה ארבע, שבה משיכת הגג והרגל ישרים והעוקץ קצת משופע (ירדני 2000: 26–27, טיפוס 3א).

ט – טיפוס כתב ספר, המשיכה השמאלית מתחילה גבוה מעל ל״שורה״, האלכסון יורד בשיפוע מימין לשמאל ומתחבר למשיכה השמאלית.

ל – ה״תורן״ גבוה למדי.

מ – הבסיס אינו ברור די צורכו, ונראה שנמשך מטה ושמאלה. דומה שהמשיכה השמאלית הוספה בנפרד.

נ – צורה סופית, בעלת ראש דמוי קרס, המוכרת החל מאמצע המאה ה־א׳ לספירה ואילך. הקו האנכי ארוך במיוחד ומתמזג עם הציור שנמצא מתחת לכתובת.

ס – צורת משולש, המוכרת מן התקופה ההרודיאנית ואילך.

ק – האות גדולה במיוחד. ה״גג״ של האות ישר וארוך, ללא עוקץ, והוא מתמזג עם ״גג״ האות סמ״ך הבאה בעקבותיה. הרגל מתחילה ב״גג״, והיא ישרה וארוכה ביותר. הטיפוס אופייני לתקופה ההרודיאנית.

על פי צורת האותיות, ניתן לתארך את הכתב למאה ה־א׳ או ה־ב׳ לספירה.

פירוש

שורה 1

דכיר – משורש דכ״ר בבנין קל (פָּעַל), בינוני סביל, במשמעות ״זכור״. מצוי בצירוף ״דכיר לטב״, זכור לטוב.

דכיר ... לב[רכה] – הצירוף העברי המקביל: זכור+לברכה מוכר ממשלי י, ז: ״זכר צדיק לברכה ושם רשעים ירקב״,

7 צילום הכתובת הארמית (א' גרייצר)

8 ציור הכתובת הארמית (ב' זיסו)

ומבן סירא מו, יא–יב (כ״י ב׳): ״והשופטים איש בשמו כל אשר לא נשא לבו ולא נסוג מאחרי אל יהי זכרם לברכה ושמם תחליף לבניהם״. ביטוי זה נמצא אף במשנה, יומא ג, יב: ״...מזכירין אותו לשבח, ואלו לגנַיי... על הראשונים נאמר זכר צדיק לברכה ועל אלו שם רשעים ירקב״ (כ״י קופמן). נוסחה דומה השתמרה על גבי ארון קבורה מבית שערים מן המאה ה־ג׳ לספירה: ״זה ארונו ש[לרבי] גמליאל בנו של רבי אליעזר [שמת] בן שבע עשרה שנה זכר צדיק לברכה״ (אביגד תשל״ב: 184, כתובת 26); ובצורת הרבים ״זכר צדיקים לברכה״ בכתובת 25 (שם, 184–185); כמו כן במספר כתובות מחוץ לארץ־ישראל, דוגמת כתובות מס׳ 625, 629 ו־635 מקלבריה שבאיטליה: ״זכר [צ]דיק לברכה״ (פריי 1936: 446–448, 454).

בכתובות ארמיות נפוצה הברכה: ״דכיר לטב״, כשהיא חקוקה על גבי משקוף בתי כנסת, כדוגמת הכתובת מבית הכנסת בחורבת כנף: ״דכיר לטב יוסה בר חלפו...״ (נוה תשל״ח: 39–40, כתובת מס׳ 19), או בכתובת הקדשה המשובצת ברצפת פסיפס, כדוגמת ״דכיר לטב לעזר כהנא...״ שבבית הכנסת באשתמוע (נוה תשל״ח: 114, כתובת 74), וכן בשילוב טב+ברכה, בכתובת ההקדשה העברית מחורבת סוסיה: ״זכורין לטוב ולב[רכה...]״ (נוה תשל״ח: 116–117, כתובת 76).

מר – צורה זו נפוצה בארמית משם העצם ״מרא״, במשמעות אדון. בתעודות הנבטיות מקובל הכינוי ״מראנה״ – אדונינו, ביחס לרבאל, לדוגמה בשטר חוב מנחל חבר מס׳ 1: ״מראנא רבאל מלכא״, היינו ״לאדונינו רבאל המלך״ (ירדני 2000: 271–277, שורה 9).

טרן – משם העצם ״טירנוס״, שמשמעו בארמית ״שליט״, ומקורו ביוונית – τύραννος, המופיעה בסורית בצורה טרונָא (סוקולוף 2002: 224). מלה זו מצויה בתרגום יונתן לצירוף ״סרני פלשתים״ (שופטים ג, ג), המתורגם כ״טָרנֵי פלשתאי״. ייתכן שהכוונה לשליט כלשהו, ששמו לא שרד, אולם כיוון שהוא מופיע בתוספת הכינוי ״מר״ בתוספת ״לב[רכה]״, סביר יותר להניח שהכוונה לשם פרטי, ככל הנראה טריאנוס. בשתי תעודות מנחל חבר נכתב שמו: ״טרינס״ (בשורת התאריך בתעודות 6–7). פירוש זה מתחזק אם מתקבלת ההשלמה ״קס[ר]״ בשורה השנייה.

קס[...] – לא ניתן לראות שרידים ברורים של אותיות בהמשך השורה, אף שדומה שניתן לראות שרידים מקו אנכי, אולם קשה לדעת אם נחקק בידי אותו כותב. רבקה ליימן הציעה לשחזר כאן את המלה ״קסר״, וייתכן ששרידי הקו האנכי הינו החלק התחתון של האות ר״ש. אם נקבל את השחזור, זהו שם התואר של טרן, כלומר הקיסר טריאנוס. המלה ״קיסר״ מצויה אף בארמית ובסורית (סוקולוף 2002: 491).

דיון

גם אם צדקנו בקריאה ובשחזור של הכתובת, חשוב לזכור, שהכתובת אינה שלמה, ולא שרד מה שכתוב היה במקור לאחר המלה המשוחזרת ״לב[רכה]״. כמו כן קיים בכתובת קושי במיקום הכינוי ״קיסר״ במשפט, שצפוי היה לבוא לאחר המלה ״טרן״; כלומר, היינו מצפים למבנה דוגמת ״דכיר מרן טרן קסר לברכה״. הצירוף ״מראנה קיסר״, ״אדונינו קיסר״, מצוי בשטרות לציון החלק הנמסר למלך, כך בארמית בשטר מכר מס׳ 8 מנחל חבר: ״ולמראנא קיסר כות״, ״ולאדוננו קיסר כמו כן״ (ירדני 2000: 60–61) ובנבטית, בשטר ויתור (?) מנחל חבר מס׳ 9: ״ולמראנא קיסר כות״, ״ולאדוננו קיסר כמו כן״ (ירדני 2000 :297–298, שורה 9). בתעודות אחרות מצוי הצירוף ״קיסר פלוני״, דוגמת התאריך במורבעאת מס׳ 18: ״שנת תרתין לנרון קסר״, ״שנת שתים לנרון קיסר״ (ירדני 2000: 15). מעניין להשוות את הצירוף ״מר״ ו״קסר״, הנזכרים שניהם בנוסחת התאריך – האחד בנוסח ״העליון״, והשני ב״תחתון״, בשטר מכירה ״כפול״ מכתף יריחו, מס׳ 7. בנוסח העליון, שורה 1 כתוב: ב־20 לטבת שנת 3 מר[ן דמ]טס״, ובנוסח התחתון, שורה 1 כתוב: בעשרי וחמשה לטבת [שנ]ת תלת דמטס ק[סר]״ (אשל, אשל ומשגב 2000: 55–61). לבסוף, נוסחה קרובה לכתובת

הנדונה, המתייחסת לטריאנוס קיסר, השתמרה בשתי תעודות מנחל חבר: בשטר חוב ארמי מנחל חבר משנת 120, תעודה מס׳ 7, המתוארכת, בין היתר ל״שנת תלת לאוטקרטור קסר טרינס הדרינס סבסטס״, ״שנת שלוש לאוטוקרטור קיסר טרינוס הדרינוס סבסטוס״ (ירדני 2000: 96–99), ומאותה תקופה בתעודה נבטית מנחל חבר, מס׳ 6: ״קיסר טרינס הדרינס...״, קיסר טרינוס הדרינוס״ (ירדני 2000: 296; וראו בנוסחת התאריך הדומה בשטרות היווניים ממערת האגרות, דוגמת שטר מס׳ 16; לואיס 1989: 66–67).

בזהירות הנדרשת, על בסיס מה ששרד, דומה שיש לזהות כאן שירבוט ובו נוסח ברכה לקיסר טריאנוס; ״זכור לברכה״, בדומה לברכות המקובלות במקורות ישראל לדמויות חיוביות בכלל, ולתורמים לבתי כנסת בפרט. הוראה להתפלל לשלום השליט מוכרת מהמשנה, אבות ג, ב: ״ר׳ חנניה סגן הכֹּהנים אומר הווי מתפלל בשלֹמה שֶׁלַּמלכות שאילולי מוראה איש את רעהו חיים בָּלַעֲנו״ (כ״י קופמן); ותפילה לשלום יונתן המלך, הוא אלכסנדר ינאי, נכללת בחיבור מקומראן, מן המחצית הראשונה של המאה ה־א׳ לפנה״ס, ובו מצינו: ״עור קדש על יונתן המלך וכל קהל עמך ישראל אשר בארבע רוחות שמים יהו שלום כלם ועל ממלכתך יתברך שמך״ (טור ב; אשל, אשל וירדני תשנ״א).

הכתובת המזרחית

על גבי קירו המזרחי של בית הבד, בינות לסימני החציבה שבקרטון הרך, חרותה כתובת לטינית בת שתי שורות (איור 9). גובה אותיות הכתובת אינו עולה על 1.5–1 ס״מ. זוהי קריאתה האפשרית של הכתובת:

+AVSTO
OLIVMS

Ƒausto
oliv(u)m S()

תרגום:
שמן זית לפאוסטוס

הכתובת חרותה בכתב הלטיני הקורסיבי (Old Roman Cursive) האופייני לשלוש המאות הראשונות לספירה (באומן ותומס 1983: 53 ואילך; באטלי 2002: 71–75). האות הראשונה בשורה הראשונה אינה ברורה, אך ככל הנראה מדובר באות F. האות רשומה כקו אנכי שאחריו אלכסון הנוטה עם כיוון הכתיבה מעל ולפני ה־A. במקרים נדירים נכתבת כך האות F על גבי לוחות שעווה מהמאה ה־א׳ בפומפיי ומהמאה ה־ב׳ בדאקיה (תומפסון 1912: 312–313, 317, מס׳ 101, 104) ועל לוחות העץ מווינדולנדה (באומן ותומס 1983: 50, מס׳ 180, 186, 344). האות A כתובה ללא קו אופקי חוצה, כנהוג לעיתים קרובות בכתב זה.

Oliv(u)m – כתיב זה הינו ווריאנט מוכר למילה Oleum (ראו ערך במילון אוקספורד הלטיני). ייתכן אף שניתן לוותר על הוספת האות u כפי ששחזרנו, שכן מקובל בלטינית וולגרית להחליף e קצרה ב־i לפני היאטוס (hiatus). תופעה לשונית זו מצויה גם בפפירוס המשכורת ממצדה (כותן וגייגר 1989: 37, מס׳ 722).

אנו מותירים את האות S בלתי מפוענחת. ייתכן שמדובר בעריך כגון S(emis) (מחצית ה־As), אך עריך שכזה נמוך מידי מכדי לקנות כמות משמעותית של שמן. ייתכן גם שמדובר במחציתה של יחידת משקל או נפח כלשהי. כמו כן, אפשרי שהאות מסמלת את שמו של הספק, משמע – ס() (מכר) שמן זית לפאוסטוס.

רשימות, תזכורות, דרישות שלום ועסקאות מתועדות בצורת גרפיטי על גבי קירותיהם של בתים פרטיים ועסקים בפומפיי.[2] יחד עם זאת הימצאותו של גרפיטי לטיני המתעד עסקת שמן בתוך בית בד בשפלת יהודה היא ייחודית. הסמיכות לכתובת ארמית מעידה על מורכבותו האתנית של האתר.

כתובות לטיניות מחוץ לקולוניות קיסריה ואליה קפיטולינה (אם הייתה קיימת בעת כתיבת כתובת זו) בארץ ישראל קשורות לרוב בצבא ובממשל הרומי ועל כן ייתכן שמדובר באספקת שמן לחייל כלשהו. בהתאם לכך ייתכן שהחייל הוא שתיעד את העסקה. כמו כן, בהתחשב בממצאים שתוארו לעיל מהווילה הרומית הבנויה במקום,

ייתכן שבעל בית הבד היה אדם כלשהו מהמערב או וטרן (veteran) שהתיישב במקום לאחר פרישתו.
שני פפירוסים ממדבר יהודה מתעדים עסקאות בין חיילים רומיים לתושבים מקומיים (פפירוס מורבעאת 114 ופפירוס ידין 11). בשני המקרים מדובר בהלוואה (מחייל למקומי) והשטר כתוב יוונית, שפה ששני הצדדים יכלו להבין (כותן ואק 2002). אם כתובת זו אכן מתעדת עסקה בין שניים ואינה שרבוט של אדם בודד, אזי השניים דוברי לטינית (כותן ואק 2002: 176, הערה 18). יתכן שפועלי בית הבד רשמו את הכתובת הארמית ואילו בעליו את הלטינית. כל אלו הן השערות שאין באפשרותנו לבסס. בכל זאת יש לציין שידוע שברחבי האימפריה מקומיים נהגו לסחור עם הצבא הרומי (אדמס 1995). כמו כן ידוע שהצבא הרומי לעיתים השתלט על מקורות ייצור, כפי שאנו למדים מהחפירות החדשות בבנייני האומה (לוי ובארי 2010), מקום בו התקיים יישוב יהודי מימי בית שני שעיקר עיסוקו בייצור כלי חרס שהפך למלבנת הלגיון העשירי. אין ביכולתנו לומר אם הכתובות הארמית והלטינית הן בו זמניות. משיקולים היסטוריים סביר להניח שהלטינית מאוחרת לארמית. יהא זמן הכתובות ומשמעותן אשר יהא, המצאות כתובת לטינית לצד כתובת ארמית מעיד שהאתר שלפנינו הוא עוד אחד מקווי התפר בין מזרח ומערב שביהודה.

9 צילום הכתובת הלטינית (ב' זיסו)

הערות

1 מפת קרית גת, גיליון J-25, המכון הגיאולוגי ירושלים 2008.

2 רשימת קניות על קיר של מאפייה (קורפוס לטיני IV 4000), תזכורת או קבלה לרכישת טוניקה על קירו הפנימי של בית (קורפוס לטיני IV 1392); ראו לאחרונה וולאס 2005, xxi–xxii, 64–70.

ביבליוגרפיה

אביגד תשל"ב
נ' אביגד, בית־שערים, כרך שלישי: החפירות הארכיאולוגיות בשנים תשי"ג–תשי"ח, מערכות־קברים 12–23, ירושלים תשל"ב.

אדמס 1995
C.E.P. Adams, "Supplying the Roman Army: O. Petr. 245," *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 109 (1995), pp. 119–124.

אשל, אשל וירדני תשנ"א
א' אשל, ח' אשל וע' ירדני, "חיבור מקומראן ובו קטע ממזמור קנד ותפילה לשלומו של יונתן המלך וממלכתו", תרביץ ס' (תשנ"א), עמ' 237–295.

אשל, אשל ומשגב 2000
E. Eshel, H. Eshel and H. Misgav, "Jericho papSale of Date Crop ar.," In: Charlesworth *et al.*, *Miscellaneous Texts from the Judaean Desert*, DJD 38, Oxford 2000, pp. 55–61

באומן ותומס 1983
A.K. Bowman and J.D. Thomas, *Vindolanda: the Latin Writing-Tablets*, Brittania Monograph Series no. 4, London 1983.

באומן ותומס 1994
A.K. Bowman and J.D. Thomas, *The Vindolanda Writing Tablets*, vol. II, London 1994.

בטלי 2002
G. Battelli, *Lezioni di paleografia*, Vatican City 2002.

גנור, קליין, גנור וקליין תש"ע
א' גנור, א' קליין, ס' גנור וא' קליין, "בית אחוזה רומי בערקאן אל־ח'לה, מצפון מערב לבית גוברין", קדמוניות 139 (תש"ע), עמ' 26–29.

גרן תשמ"ב
ו' גרן, תיאור גיאוגראפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ־ישראל, יהודה, כרך ב', (תרגום לעברית של המקור הצרפתי), ירושלים תשמ"ב.

וואלס 2005
R.E. Wallace, *An Introduction to Wall Inscriptions from Pompeii and Herculaneum*, Wauconda 2005.

ירדני 2000
ע' ירדני, אוסף תעודות ארמיות, עבריות ונבטיות ממדבר יהודה וחומר קרוב, כרך א: התעודות, ירושלים 2000.

כותן ואק 2002
H.M. Cotton and W. Eck, "P. Murabba'at 114 und die Anwesenheit römischer Truppen in den Höhlen des Wadi Murabba'at nach dem Bar Kochba Aufstand," *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 138 (2002), pp. 173–183.

כותן וגייגר 1989
H.M. Cotton and J. Geiger, *Masada* II*: The Latin and Greek Documents*, The Yigael Yadin Excavations 1963-1965 Final Reports, Jerusalem 1989.

לואיס 1989
N. Lewis, *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters: Greek Papyri*, Jerusalem 1989.

לוי ובארי 2010
ד' לוי ור' בארי , "חפירות במלון קראון פלאזה (בנייני האומה)", בתוך: ד' עמית, א' פלג–ברקת ושטיבל ג"ד (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, כרך ד, ירושלים 2010, עמ' 119–129.

מילון אוקספורד הלטיני
OLD – Oxford Latin Dictionary.

סוקולוף 2002
M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic* (2nd Edition), Ramat-Gan, Baltimore and London, 2002.

סוקניק תש"ה
א"ל סוקניק, "מערות קבורה יהודיות בסביבות נחל קדרון", קדם ב (תש"ה), עמ' 23–31.

סטוארדסון 1888
H.C. Stewardson, *The Survey of Western Palestine, A General Index*, London 1888.

פריי 1936
J.B. Frey, *Corpus Inscriptionum Iudaicarum*, Vol. I, Rome 1936.

קונדר וקיטצ'נר 1883
C.R. Conder and H.H. Kitchener, *The Survey of Western Palestine: Memoirs*, *Vol. III, Judaea*, London 1883.

קורפוס לטיני
CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum.

קלונר 2001
A. Kloner, "The Economy of Hellenistic Maresha," In: Z.H. Archibald, J. Davies, V. Gabrielsen and G.B. Oliver (eds.), *Hellenistic Economies*, London and New York 2001, pp. 103–131.

קלונר 2009
A. Kloner, "The Oil Presses of Maresha," In: E. Ayalon, R. Frankel and A. Kloner (eds.), *Oil and Wine Presses in Israel from the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods*, BAR International Series 1972, Oxford 2009, pp. 373–382.

קלונר וזיסו 2003
A. Kloner and B. Zissu, "Hiding Complexes in Judaea: An Archaeological and Geographical Update on the Area of the Bar Kokhba Revolt," In: P. Schäfer (ed.), *The Bar Kokhba War Reconsidered, New Perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome*, Tübingen 2003, pp. 181–216.

קלונר וטפר 1987
ע' קלונר וי' טפר, מערכות המסתור בשפלת יהודה, תל אביב 1987.

קלונר ושגיב תשמ"ט
ע' קלונר ונ' שגיב, "בתי־בד מהתקופה ההלניסטית במערות מרישה", נקרות צורים 15 (תשמ"ט), עמ' 17–65.
קלונר ושגיב תשנ"ז
ע' קלונר ונ' שגיב, "מרשה: בית הבד שטח 44", בתוך: ז' ספראי, א' פרידמן וי' שוורץ (עורכים), חקרי ארץ – עיונים בתולדות ארץ־ישראל, רמת גן תשנ"ז, עמ' 17–34.
קלונר ושגיב 2003
A. Kloner and N. Sagiv, "Subterranean Complexes 44 and 45," In: A. Kloner, *Maresha Excavations Final Report I: Subterranean Complexes 21, 44, 70*, IAA Reports 17, Jerusalem 2003, pp. 51–72.
קליין תשע"ב
א' קליין, "היבטים בתרבות החומרית של יהודה הכפרית בתקופה הרומית המאוחרת", עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן תשע"ב.
קלרמון־גנו 1896
C. Clermont-Ganneau, *Archaeological Researches in Palestine, during the Years 1873–1874*, London 1896.
רול תשל"ו
י' רול, "מערך הדרכים הרומיות בארץ־ישראל", קדמוניות 34–35 (תשל"ו), עמ' 38–50.
רול ודגן 1988
י' רול וי' דגן, "מערך הכבישים הרומיים סביב בית גוברין", בתוך: ד' אורמן וא' שטרן (עורכים), אדם וסביבה בדרום השפלה, גבעתיים 1988, עמ' 175–179.
שגיב וקלונר 1996
N. Sagiv and A. Kloner, "Maresha: Underground Olive Oil Production in the Hellenistic Period," In: D. Eitam and M. Heltzer (eds.), *Olive Oil in Antiquity: Israel and Neighbouring Countries from the Neolithic to the Early Arab Period*, Padova 1996, pp. 255–292.
תופמסון 1912
E.M. Thompson, *An Introduction to Greek and Latin Palaeography*, Oxford 1912.

JERUSALEM AFTER THE ISLAMIC CONQUEST: NEW DISCOVERIES

125 **Manufacture of Bone Items from the Early Islamic Period in Givati Parking Lot Excavations**
Ariel Shatil

136 **New Discoveries in the Via Dolorosa – Excavations and a Survey in the Austrian Hospice and at the Vicinity of the "Ecce Homo" Arch**
Shua Kisilevitz and Roie Greenwald

149 **The Market Street of Crusader Jerusalem in Light of a Recent Archaeological Excavation**
Yechiel Zelinger and Michael Ehrlich

161 **Antique Maps of Jerusalem as Sources for its History: Methodological Lessons**
Rehav (Buni) Rubin

NEW FINDS AT HERODIUM

181 **New Findings at Herodium by the Ehud Netzer's Expedition**
Yakov Kalman, Rachel Chachy, Oren Gutfeld and Roi Porat

194 **Herod's Workers: The Graffiti Evidence from the Area of the Theater at Herodium – The Greek and Latin Inscriptions**
Avner Ecker

199 **Herod's Workers: The Graffiti Evidence from the Area of the Theater at Herodium – The Aramaic Inscription**
Esther Eshel

CONTENTS

7 **Editorial Introduction**
David Amit, Guy D. Stiebel, Orit Peleg-Barkat and Doron Ben-Ami

9 **Excavations in Jerusalem and its Region, 2011–2012**
Doron Ben-Ami

25 **Preservation and Development Works Conducted during 2012 in the City of David, the Ophel and along the Tyropoeon Valley**
Shahar Puni

JERUSALEM AND THE JUDAEAN FOOTHILLS: THE EARLY PERIODS

35 **A Settlement and a Cemetery from the Intermediate Bronze Age in Ramat Bet Shemesh**
Yitzhak Paz

7* **A Settlement from the Intermediate Bronze Age – Middle Bronze II in Newe Shalom**
Dan Benjamin Storchan

50 **Cult in Khirbet Qeiyafa from the Iron Age IIa – Cult Rooms and Shrine Models**
Yosef Garfinkel and Saar Ganor

66 **Remarks on the Archaeology of Jerusalem in the Persian Period**
Hillel Geva

NEW STUDIES IN EPIGRAPHY AND GLYPTICS

83 **Assur in Jerusalem – New Glyptic Evidence of the Assyrian Influence on Jerusalem**
Ariel Winderbaum

105 **The Seal Found near the Western Wall – A Suggestion for Its Meaning and Use**
Shlomo Naeh

110 **A Graffito Bearing the Name of Trajan in a Cave at Kh. ʾArâk Hâla North of Bet Guvrin**
Boaz Zissu, Boaz Langford, Avner Ecker and Esther Eshel

Israel Antiquities Authority
Jerusalem Region

The Hebrew University of Jerusalem
The Faculty of Humanities
Institute of Archaeology

The Jerusalem Development Authority

ISRAEL NATURE AND PARKS AUTHORITY

New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region

Collected Papers
Volume VI

Editors:
David Amit, Guy D. Stiebel
Orit Peleg-Barkat
and Doron Ben-Ami

Jerusalem 2012